

Šimun Novaković

Arhiv Bosne i Hercegovine

simun.novakovic73@gmail.com; BiH – 88 000 Mostar

Pregledni članak

(primljeno 3. 7. 2023.) (prihvaćeno 12. 1. 2024.)

UDK 81'35:003.49(497.6)“16/17“

DOI: 10.15291/ml.4463

Ovaj rad dostupan je za upotrebu
pod međunarodnom licencom
Creative Commons Attribution 4.0

GRAFEMSKO-FONEMSKI ODNOSI U TEKSTU FOJNIČKE KRONIKE (17. STOLJEĆE):

s posebnim osvrtom na razlike i sličnosti prema tekstovima
franjevačke spisateljske djelatnosti 17. i 18. stoljeća

Rad se bavi grafemsko-fonemskim odnosima u *Fojničkoj kronici* s posebnim osvrtom na razlike i sličnosti prema tekstovima franjevačke spisateljske djelatnosti 17. i 18. stoljeća. Najprije se navode oni grafemi koji u *Fojničkoj kronici* uvijek označavaju isti fonem. Poseban naglasak stavlja se na prikaz pisanja nekih fonema koji se obilježavaju s dva grafema odnosno, u nekim slučajevima, pisanja istim grafemom nekoliko različitih fonema. Tako je vidljivo da se đervom označavaju fonemi /ć/ i /đ/ te da đerv u kombinaciji sa slovima *l* i *n* označava palatalne foneme /ļ/ i /ń/. Istim se grafemom obilježavaju fonemi /č/ i /ž/. Za obilježavanje fonema /k/ i /o/ upotrebljavaju se po dva grafema, s tim da postoje određena distribucijska pravila njihove uporabe. Glasovna skupina /št/ označava se jednim slovom. Uz vokalno /r/ redovito se pojavljuje popratno slovo *a*, a fonem /j/ se označava grafemom za *jat*. Sve navedene osobitosti uspoređuju se sa stanjem kod nekih franjevačkih pisaca iz 17. i 18. stoljeća. Predmet interesa rada nisu samo pisci koji su objavljivali hrvatskom ćirilicom, nego i neki čija su djela objavljena latinicom jer je očit utjecaj latiničnih grafijskih pravila u označavanju nekih fonema u hrvatskoj ćirilici.

Ključne riječi: Fojnička kronika, hrvatska ćirilica, grafemsko-fonemski odnosi, franjevačka spisateljska djelatnost

Uvod

Nositelji pismenosti među hrvatskim katoličkim pučanstvom u Bosni i Hercegovini tijekom osmanske vladavine bili su franjevci. Oni svoja djela pišu na latinskom latinicom, i na hrvatskom jeziku latinicom i hrvatskom ćirilicom.¹ Budući da su djela bosansko-hercegovačkih franjevačkih pisaca 17. i 18. stoljeća odigrala bitnu ulogu u standardizaciji hrvatskoga jezika,² dobar dio njihovih djela već je bio predmetom znanstvenih obrada. Međutim, manja djela koja nisu imala pretenzija predstaviti se širem čitateljskom puku, a time, na kraju krajeva, i biti tiskana, uglavnom su ostala podalje od očiju znanstvenih krugova. U ovu bi se skupinu mogao uvrstiti i rukopis nepoznatog autora kojemu je Ćiro Truhelka dodijelio naslov *Fojnička kronika*, vjerojatno prema mjestu čuvanja.³ Rukopis je pisan posebnim tipom hrvatske ćirilice, koju bi, s obzirom na paleografske osobitosti, najbolje bilo zvati zapadno-ćirilicom minuskulom,⁴ a koju neki nazivaju i ćirilskim brzopisom, bosanicom i

- 1 U prošlosti za poseban tip ćirilice koja se upotrebljavala na zapadu koristilo se nekoliko različitih naziva, i to: bosanska azbuka (Berčić), bosanska ćirilica (Rački), hrvatsko-bosanska ćirilica (Kukuljević i Mesić) i bosansko-dalmatinska ćirilica (Jagić) (Zelić-Bučan 1961: 8). Za razliku od Zelić-Bučan, Žagar (220: 63) navodi da je Jagić, uz Rešetara, preferirao naziv zapadna ćirilica, „prije svega misleći na prostor njezine primjene, u zonama dodira s latinskom i glagoljskom pismenosti“. U posljednje se vrijeme sve češće koristi i naziv hrvatska ćirilica. Isti autor u nastavku dodaje da naziv zapadna ćirilica alternira u hrvatskoj filologiji s terminom hrvatska ćirilica, koji je po svojoj ekskluzivnosti primjeren „kada se osobito želi istaknuti razlikovni hrvatski kontekst“. (Žagar 2020: 63).
- 2 O navedenom Dalibor Brozović kaže: „Ustanovljeno je da je franjevačka pismenost odigrala najbitniju ulogu, upravo odlučnu, odsudnu ulogu u stvaranju uvijeta [*sic!*] za hrvatske razvojne procese u standardizaciji novoštokavštine. Razumije se, gledajući iz jedne duže vremenske perspektive, čini se da je bosansko područje u jednom kritičnom razdoblju povezalo Slavoniju i Dalmaciju, te tako omogućilo kasnije ključne točke u razvojnome toku.“ (Brozović 1982: 43).
- 3 Nju je, doduše, dijelom, i to samo onaj dio koji se odnosi na prikaz povijesnih događaja, već prije više od stotinu godina objavio Ćiro Truhelka (1909: 443-459). Međutim, nije joj pristupao s uže jezikoslovnog stajališta. Bitno je napomenuti da je dobar dio *Fojničke kronike* ugradio fra Nikola Lašvanin u svoj *Ljetopis*. Usporedbom teksta Lašvaninova *Ljetopisa* i izvornog teksta *Fojničke kronike*, mogu se uočiti bitne razlike. Budući da je Lašvanin tekst *Fojničke kronike* prilično proširio, možemo govoriti o nastanku novoga teksta na starom predlošku s vlastitim jezičnim obilježjima. U ovoj smo se analizi služili izvornim tekstom *Fojničke kronike* koji se danas čuva u Franjevačkom samostanu Svetoga Duha u Fojnici pod oznakom *Fojnicensia*, br. 1-2-3, kutija 1.
- 4 Jedni bosanicom ili bosančicom smatraju sve ćirilčne grafijske sustave koji su se razvili na zapadnom području, dok je po drugima bosanica ili bosančica samo jedan od tipova te na zapadu razvijene ćirilice. Ćiro Truhelka je ćirilicu i bosančicu smatrao različitim pismima koja su se razvila iz grčkoga pisma, ali im je razvoj bio samostalan. Dok u lapidarnim slovima ćirilice i

bosančicom. U prvom dijelu rukopis sadrži popis fojničkih gvardijana, bosanskih *ministara* (provincijala), izvješća s nekih kapitula i oblačenja novaka. U drugom se, opsežnijem dijelu, nalazi prikaz nekih povijesnih događaja između 1300. i 1669. godine.⁵ Pored nepoznanice tko joj je autor, ne može se sa sigurnošću tvrditi da je

bosančice ne vidi osobitu razliku jer su se razvila iz istoga izvora, Truhelka smatra da se glavna razlika očituje u kurzivnom pismu, a razlog je taj „što se kurzivna ćirilica udaljuje od svog grčkog vrela, te je poprimila mnoge elemente iz latinice“ (Truhelka 1889: 66). S druge strane Milan Rešetar je negirao posebnost bosanice. Za *Libro od mnozijekh razloga* kaže da je pisan „tako zvanom bosanskom ćirilicom, koja uprav nije nikakvo specijalno bosansko pismo, nego je starija ćirilska minuskula koja je u starije vrijeme bila u običaju u svim našim krajevima u kojima se uopće pisalo ćirilicom, i kod pravoslavnih i kod katolika i kod muslimana, dok je nije kod prvih zamijenilo izvan crkve, u kojoj je ostalo majuskulno ‘ustavno’ pismo – rusko ‘građansko’ pismo, a kod katolika u Primorju latinica, tako da je od XVIII. vijeka ostala ograničena na katolike i muslimane u Bosni i Hercegovini, a naročito na ove posljednje otkada su nekako od prve polovice prošloga vijeka tamošnji katolici sasvim prihvatili latinicu.“ (Rešetar 1926: 12). Mate Tentor koristi naziv *bosančica* za sva ćirilička pisma korištena na hrvatskom govornom području. Za *bosančicu* kaže da je to poseban tip bosanske ćirilice koja je odbacila staroslavenska slova kojih ne treba za hrvatski jezik, a uvodi nove znakove za svoj jezik. (Tentor 1932: 12). Tomislav Raukar bosančicu smatra samo jednim od ćirilskih grafijskih sustava te je definira kao „brzopis na zapadnom području ćirilice, odnosno onaj tip južnoslavenskog brzopisa koji se od XV. do XIX st. (razdoblje cvata: XVI-XVIII st.) upotrebljavao u Bosni i Hercegovini, čitavoj srednjoj Dalmaciji, osobito u Poljicama, na području Dubrovačke republike, u Boki Kotorskoj i dijelom na području Crne Gore“ (Raukar 1966-67: 499). Sličnog je stava i Mateo Žagar koji navodi „premda se zapadna ćirilica često identificira s bosanskim ćiriličnim brzopisom (bosančicom/bosanicom) oblikovanim u bosanskim skriptorijima XVI. st., te ubrzo proširenim u susjedne-južne, zapadne i sjeverne hrvatske krajeve, te ondje razvijanim u regionalnim i lokalnim inačicama, vrlo je važno istaknuti kako je to samo jedan funkcionalni vid zapadne ćirilice koja je svoju posebnost stjecala još barem od XII. st.“ (Žagar 2014: 225). Petar Đorđić navodi da su se katolički svećenici za vrijeme osmanlijske vladavine služili samo brzopisnim tipom ćirilice, u kojoj pojedina slova imaju specifične oblike „koje nećemo naći u grafiji pripadnika istočne crkve. Morfološke inovacije u brzopisu koje su se javile u pismenosti pripadnika zapadne crkve tolike su i takve da mogu činiti posebnu, zapadnu varijantu ćirilskog brzopisa.“ (Đorđić 1971: 171-172). U novije je vrijeme o ovoj problematici pisala Lejla Nakaš koja pokušava dati nova terminološka određenja tipova zapadne ćirilice. Prema njezinom mišljenju „(1) fenomen zapadne ćirilice tiče se ustavne, poluustavne i minuskulne vrste ćiriličnog pisma; (2) u okviru minuskulne vrste postoje dvije posebne varijante pisma: klasična minuskula i bosanska minuskula; (3) iz ove posljednje razvija se brzopisna bosančica.“ (Nakaš 2010: 31). Općenito se može reći da su o nazivu i paleografskim obilježjima zapadne ćirilice vođene opširne rasprave. Njihov sažetak, s glavnim predstavnicima i teorijskim postavkama donio je Tomislav Raukar (1973: 103-144) u svojem članku *O problemu bosančice u našoj historiografiji*.

- 5 Opširnije o sadržaju *Fojničke kronike* vidi: Zirdrum 1985: 43-64. Napominjemo da se prezime ovoga autora pronalazi i u obliku Zirdum, što bi moglo biti i ispravna inačica navedenoga prezimena. Međutim, koristimo oblik prezimena koji se navodi u članku na koji se pozivamo.

Fojnička kronika nastala u Fojnici jer joj je ime dodijeljeno puno godina kasnije. Budući da je u vrijeme nastanka rukopisa, a to bi moglo biti 1669. godine, ili koju godinu kasnije, na području Bosne i Hercegovine djelovalo nekoliko samostana, *Fojnička kronika* je mogla nastati drugdje, te naknadno biti prenesena u Fojnicu.

Pisati hrvatskim jezikom grafijskim sustavima, koji su sastavljeni za neke druge jezike, stoljećima je predstavljalo poseban izazov. Iako se ovo posebno odnosi na latinicu, koja je primarno zrcalila glasovnu strukturu latinskog jezika, određenih je nedoumica bilo i u pisanju hrvatskom ćirilicom. Naravno, te su nedoumice bile puno izraženije u pisanju latinicom, jer je ona bila sastavljena za latinski jezik koji nije imao iste foneme kao slavenski jezici. Međutim, iako je ćirilica sastavljena kao monografsko pismo, s idealom da jedno slovo odgovara jednom fonemu, tijekom jezičnog razvoja u hrvatskom su se jeziku pojavili neki fonemi. Navedeno je rezultiralo nedosljednostima i šarolikosti uporabe različitih grafema za označavanje novonastalih fonema. Hrvatska je ćirilica naslijedila i neke grafeme koji su označavali isti fonem. S obzirom na navedeno, ovim radom želimo utvrditi kakvi su grafemsko-fonemski odnosi u *Fojničkoj kronici*, odnosno kojim se grafemskim inventarom služio autor *Fojničke kronike* u njezinu pisanju, odnosno kojim grafemima obilježava pojedine foneme.⁶ Uočeni odnosi dovode se u bližu vezu s franjevačkom spisateljskom tradicijom 17. i 18. stoljeća.⁷ Naglasak je stav-

6 U posljednje se vrijeme sve više govori o novoj znanstvenoj disciplini, grafolingvistici, a u kontekstu odnosa grafema i fonema grafematici, njezinoj poddisciplini, koja analizira „jezičnu vrijednost u pisanom jeziku, razmatra dakle najmanje distinktivne jezične jedinice grafijskog sustava koje su kod alfabetskih pisama stvorene na temeljima analitičkih metoda fonologije i na suodnosu između govorenog i pisanog jezika. Konkretnije, grafemskim se proučavanjem opisuje veza između znaka i glasa, te na taj način otkriva fonemski sustav jednoga jezika ispod slovnih prikaza.“ (Damian 2017: 204). O ovoj je problematici opširnije pisao i Mateo Žagar u svojoj knjizi *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova* (2007).

7 S obzirom na pretpostavljeno vrijeme nastanka *Fojničke kronike* u razmatranje smo uzeli grafemsko-fonemske osobitosti franjevačkih pisaca iz 17. i 18. stoljeća. Njezini bi nešto stariji suvremenici mogli biti fra Matija Divković (1563. – 1631.), fra Stjepan Matijević (oko 1580. – 1654.), fra Ivan Bandulavić (1591. – sredina 17. st.), fra Pavao Papić (1593. – poslije 1649.), a gotovo vršnjak fra Pavao Posilović (oko 1600. – 1653.). Mlađi su, vjerojatno, Ivan Ančić (1624. – 1685.) i Stjepan Margitić Markovac (oko 1650. – 1714.). Iz nešto kasnijeg razdoblja su fra Lovro Šitović (1682. – 1729.), fra Filip Lastrić (1700. – 1783.) i fra Nikola Lašvanin (oko 1703. – 1750.). Svi oni su pripadnici iste franjevačke provincije, ali su u jezičnom smislu potjecali s različitog dijalektalnog područja. Većina njih je tiskala svoja djela. U rukopisu su do novijega doba ostala Papićeva i Lašvaninova djela. Hrvatskom ćirilicom su svoja djela tiskali Divković i Margitić. Svoja je djela tiskao i fra Stjepan Matijević, ali su njegova slova slična slovima staroslavenskih knjiga (Pavešić 1968: 383). Pavešić pretpostavlja da je riječ o slovima kojima je tiskana *Suma nauka krstjanskoga*

ljen na pisce koji su pisali hrvatskom ćirilicom, ali zbog očitih utjecaja latinične grafije na zapadnu ćirilicu, uspoređujemo i osobitosti *Fojničke kronike* u odnosu na neke pisce koji su svoja djela objavili latinicom. Ovdje je također bitno naglasiti da smo grafemsko-fonemske osobitosti franjevačkih pisaca iznosili temeljem rezultata istraživanja drugih jezikoslovaca, te da u većinu djela ovdje spominjanih franjevačkih pisaca nismo imali izravan uvid.⁸

Grafija Fojničke kronike

Na hrvatskom govornom području razvio se poseban tip ćiriličkog pisma koji se često naziva zapadna ili hrvatska ćirilica. Riječ je o grafijskom sustavu koji je imao višestoljetnu tradiciju korištenja na području Bosne, Huma, Dubrovnika, južne i srednje Dalmacije. *Fojnička kronika* (dalje: FK) pisana je posebnim tipom zapadne ćirilice, zapadnoćiriličkom minuskulom, za koju se često čuje i naziv bosanica ili bosančica.⁹ Grafemski inventar FK je izrazito funkcionalan, tj. prilično vjerno zrcali glasovnu strukturu hrvatskog jezika. Jednoslovima se, po principu da uvijek istom grafemu odgovara jedan fonem,¹⁰ bilježe fonemi /a/: , /b/: , /v/: , /g/: , /d/: , /e/: , /ž/: , /z/: , /i/: , /l/: , /m/: , /n/: , /p/: , /r/: , /s/: , /t/: , /ul/: , /f/: , /h/: , /c/: , /š/: i /j/: . U načinu obilježavanja nekih fonema uočava se pojava grafijske homonimije zbog višefunkcionalnosti đerava

1583. godine (Pavešić 1968: 383). Latinicom su svoja djela objavili fra Ivan Bandulavić, fra Ivan Ančić, fra Lovro Šitović i fra Filip Lastrić. Posilovićeva su djela objavljena hrvatskom ćirilicom i latinicom. Bibliografske podatke o franjevcima donosimo prema knjizi PRANJKOVIĆ, IVO (priredio). 2005. *Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine od XIV. do sredine XVIII. stoljeća*. Sarajevo: Matica hrvatska i HKD Napredak.

- 8 O navedenome vidi popis literature iz kojega je vidljivo koja smo djela koristili prilikom pisanja ovoga rada.
- 9 U ovom radu ćemo uglavnom koristiti odrednicu hrvatska ćirilica kao krovni termin za sve tipove ćirilice koji se sreću kod naših franjevačkih pisaca. Dakle koristimo termin hrvatska ćirilica kada govorimo i o rukopisnim i tiskanim ćiriličnim djelima. Ovakav pristup ne bi bio primjeren da se kojim slučajem ovaj rad bavi paleografskim osobitostima, jer se na hrvatskom govornom području služilo s nekoliko različitih slovnih sustava koji se razlikuju rasporedom slova u imaginarnom dvolinijskom, odnosno četverolinijskom prostoru. Međutim, kod usporedbe grafemsko-fonemskih odnosa nije bitno kako se koje slovo piše, nego sam inventar slovnih oblika koji se pridružuju određenom glasu. O paleografskim osobitostima pisao sam u članku „Paleografske osobitosti Fojničke kronike kao mogući pristup utvrđivanja mjesta njezina nastanka“, *Hercegovina*, Mostar, 2023.
- 10 Ovakav princip je zagovarao već Bartol Kašić, koji je smatrao „da se jedan glas mora uvijek označavati na samo jedan i na uvijek isti način“ (Gabrić-Bagarić 1978: 35).

(*ǃ*), grafijske sinonimije u postojanju po dva grafema za obilježavanje fonema /o/ i /k/,¹¹ te nekih drugih posebnosti.¹²

Obilježavanje fonema /ć/ i /đ/

Posebnost je hrvatskog ćiriličkog grafijskog sustava uvođenje đerva (*ǃ*) koji se koristi za obilježavanje više fonema.¹³ *Đervom* se u FK obilježava fonem /ć/, npr. *dobretiǃ* 41₁₃;¹⁴ *maliǃ* 46₁; *pavloviǃ* 36₂₄; *tomaševiǃ* 33₂₅; *vilušiǃ* 36₁₂; *ǃehaje* 246₃; *ǃemeri* 42₁₅; *kuǃe* 35₄; *noǃi* 45₁₈; *pomoǃ* 43₁₄; *peǃgara* 47₄; *iǃi* 45₁₇; *ǃekajuǃi* 45₁₁; *noseǃi* 45₁; *naǃi* 45₈ itd. Istim se slovom obilježava i fonem /đ/, npr. *broǃganin* 4119; *kamengraǃanina* 407; *doǃe* 42₁₈; *iǃaše* 45₁₁; *proǃje* 39₁₁; *poǃgoše* 45₇ itd. Navedena pojava nije rijetka ni kod drugih franjevačkih pisaca koji su pisali hrvatskom ćirilicom jer *đerv* za označavanje fonema /ć/ i /đ/ ima Divković (Jurić-Kappel 2014: 119),¹⁵ a slična je situacija u Papića (Čigoja 2001: 52), Margitića (Vukomanović 1971: 24), Matijevića (Pavešić 1968: 384) i Lašvanina¹⁶ (Mladenović 1961: 57). Očito se grafemski sustav FK u načinu korištenja *đerva* kao grafema kojim se obilježavaju fonemi /ć/ i /đ/ bitno ne razlikuje od drugih franjevačkih pisaca.

- 11 Pod grafijskom homonimijom podrazumijevamo pojavu da jedan grafem označava dva ili više fonema, a pod grafijskom sinonimijom da se jedan fonem obilježava s dva ili više grafema.
- 12 U cilju cjelovitijeg uvida u tekst FK na kraju rada u posebnom prilogu donosimo dio trinaeste stranice teksta s transliteracijom.
- 13 Imajući u vidu čitatelje koji nisu vješti čitanju hrvatske ćirilice, sve primjere donosim transliterirano na latinicu. Prilikom navođenja primjera koristit ćemo neka posebna slova da se što zornije prikaže osobitost grafijskog sustava. Tako ćemo za đerv koristiti slovo ǃ, za suglasničku skupinu /št/ slovo č, za *jat* slovo ǃ, za *omegu* ô, za palatalne /lj/ i /nj/ slova ǃ i ǃ, za /dž/ slovo ž, za vokalno /r/ znak ǃ. U primjerima, kada se uz navedeni glas pojavljuje popratno slovo *a*, koristit ćemo obično slovo *r* jer sama pojava popratnog slova sugerira vokalnost fonema /ǃ/.
- 14 Nakon svakog primjera donosimo brojevnú oznaku koja označava mjesto pojavljivanja navedenoga primjera. Tako brojevná oznaka u primjeru *dobretiǃ* 4113 označava da se navedeni primjer nalazi u 13. retku 41. stranice.
- 15 Dok J. Jurić-Kappel (2014: 119) navodi da Divković *đervom* označava glasove /ć/ i /đ/, M. Moguš (1982: 52) dovodi u pitanje da je Divković rabio jedan grafem za dva različita samostalna fonema. On smatra da bi uporaba jednoga znaka za dva različita fonema, tj. /ć/ i /đ/ odstupala od Divkovićeve sustava.
- 16 Rukopis ljetopisa fra Nikole Lašvanina, pod punim nazivom *Kronika aliti uspomena od viko-va svega svijeta* čuva se u Franjevačkom samostanu u Livnu. Ljetopis je objavljiván u *Glasniku Zemaljskoga muzeja* u Sarajevu 1889. i 1916. godine. Također je fra Ignacije Gavran 1981. godine priredio latinično izdanje ljetopisa, koji je objavila sarajevska Svjetlost.

Đervom se označava fonem /đ/ i u riječima preuzetim iz talijanskoga koje u izvorniku imaju slovo *g*, npr. *anĝeo* 37₂₀, *ĝeneralnomu* 44₉, i *ĝenerali* 44₆. Slična se uporaba nalazi u Divkovića, ali i nekih drugih franjevačkih pisaca.¹⁷ Očito se u našoj zapadnoćirilskoj pismenosti povodilo za fonološkim načinom pisanja riječi stranoga podrijetla, odnosno prema izgovoru. Iako su u ćirilčnoj grafiji imali slovo *g*, ne koriste ga u stranim riječima u kojem se takvo slovo *g* izgovara kao /đ/. Oni prema izgovoru traže njegov ekvivalent, a to je *đerv*. Takav način pisanja nije prisutan u latiničnoj sastavnici naše franjevačke pismenosti jer pisci većinom pišu prema izvorniku. Iako je izvjesno da se takvo slovo *g* u hrvatskom izgovaralo kao /đ/, oni zadržavaju pisanje slova *g*.¹⁸

Obilježavanje fonema /l/ i /ń/

Autor FK koristi *ĝl*, odnosno *ĝn* za obilježavanje palatalnih glasova /l/ (~~l~~) i /ń/ (~~l~~), npr. *boĝli* 44₂₀; *kraĝl* 33₁₄; *ĝludi* 46₁₆; *stvoriteĝl* 34₁₁; *vojli* 34₁₃; *zemĝla* 34₁₀; odnosno *doĝnim* 34₂; *koĝnic* 38₉; *ĝnime* 37₁₉; *učiĝnen* 39₁₈; *večerĝnoj* 46₃ itd. Često se u stručnoj literaturi može pronaći podatak da je navedena grafijska rješenja prvi primijenio fra Matija Divković u svojim tiskanim djelima. Doduše, nije uvijek riječ o dvoslovima, tj. kombinaciji đerva i slova *l* i *n*, nego se sreću i troslovi.¹⁹ Nakon

-
- 17 U Divkovića M. Minović (1982: 103) navodi upravo primjer *đeneral*, a Barbarić (2016: 93) *Edipat*, s napomenom kako je riječ o suglasničkoj prilagodbi /g/>/đ/. Za Posilovićeve oblike *teolodĝija* i *Edipad* D. Gabrić-Bagarić (2004: 34) navodi da primarno *g* postaje *đ* pod talijanskim utjecajem.
- 18 Čitav je niz takvih potvrda. Bandulavić u svome latiničnome *Lekcionaru* za obilježavanje glasa /đ/ u nekim stranim riječima koristi slovo *g* (Gabrić-Bagarić 1989: 35). Imenice *andĝeo* i *evandĝlje* piše sa slovom *g*, što je odraz pisanja po crkvenoslavenskim uzusima, ali ga, kaže D. Gabrić-Bagarić (1989: 79), treba čitati kao /đ/. Pišući o jeziku Filipa Lastrića H. Kuna navodi da on glas /đ/ obilježava slovom *g* prema principima talijanske grafije gdje se slovo *g* čita kao /đ/, ako se nalazi ispred prednjih vokala /e/ ili /i/ (Kuna 1967: 31). I kod Ančića slovo *g* može imati glasovnu vrijednost /đ/ ispred /e/ i /i/, a u navedenome S. Marković (1958: 4) vidi talijanski utjecaj. Šitović glas /đ/ obilježava grupom *gi* ili znakom *g* ispred slova *y* ili *e* (Kuna 1961: 127).
- 19 U Divkovićevim djelima iz 1611. godine kod obilježavanja fonema /l/ i /ń/ prevladavaju troslovi. U *Besjedama* (1616.) prevladavaju dvoslovi što govori o tendenciji sređivanja i pojednostavljivanja grafije (Jurić-Kappel 2014: 119, Damian 2017: 309). Iako Barbarić (2016: 38) u *Besjedama* uočava čitav niz kombinacija za bilježenje palatalnih /l/ (*jl, lj, ĵli*) i /ń/ (*jn, nĵ, ĵni*), s obzirom na čestotnost pojavljivanja, zaključuje da su kombinacije *jl* i *jn* prvi Divkovićev izbor. On zagovara tzv. strukturalistički pristup te tvrdi da *Besjede* u svome inventaru imaju samo po jedan grafem za /l/ i /ń/, a to su *jl* i *jn*, dok sve ostale pojave predstavljaju pogreške (Barbarić 2016: 39). I M. Žagar (2014: 166) uočava tendenciju pojednostavljivanja grafijskog inventara jer Divković u kasnijim djelima foneme /l/ i /ń/ bilježi samo dvoslovima *ĝl* i *ĝn*, dok je u ranijim imao i troslove *ĝli* i *ĝni*.

Divkovića i ostali franjevački pisci koriste *đerv* za označavanje palatalnih fonema /*ǰ*/ i /*ń*/, s tim da je kod onih koji objavljuju nakon njega, vidljiva veća sredenost slovopisa i nekorištenje dvostrukih rješenja.²⁰ Jedinu iznimku predstavlja Matijević koji *đerv* koristi za obilježavanje fonema /*č*/ i /*đ*/, ali ga nikada ne koristi kao jednu od sastavnica za obilježavanje palatalnih /*ǰ*/ i /*ń*/ (Pavešić 1968: 384). Većina je suglasna da pojava kombinacija *đerva* sa slovima *l* i *n* za obilježavanje /*ǰ*/ i /*ń*/ predstavlja utjecaj talijanske grafije, što je izravno utjecalo da su navedene kombinacije zaživjele i u hrvatskoj ćirilici.²¹ Imajući u vidu da se kod naših franjevačkih pisa-

- 20 Papić još nema potpuno unificiran sustav jer za obilježavanje fonema /*ǰ*/ i /*ń*/ koristi po dvije kombinacije, i to za /*ǰ*/ kombinacije *ǰl* i *ǰli*, a za /*ń*/ kombinacije *ǰn* i *ǰni*. (Čigoja 2001: 50). Margitić, također foneme /*ǰ*/ i /*ń*/ obilježava kombinacijama *ǰl*, odnosno *ǰn*, ali ima i primjera da ih obilježava slovima *l* i *n*, a iznimno i slovničkim kombinacijama *gl* i *gn*, što S. Vukomanović (1971: 18-19) smatra utjecajem latinične grafije. Posilović (Gabrić-Bagarić 2004: 32) i Lašvanin (Mladenović 1961: 57) palatalne /*ǰ*/ i /*ń*/ bilježi kombinacijom *ǰl*, odnosno *ǰn*.
- 21 Takva su mišljenja iznijeli M. Moguš, H. Kuna te neki drugi jezikoslovci koji su se bavili jezikom franjevačke spisateljske djelatnosti. M. Moguš, vezano za Divkovićevo obilježavanje fonema /*ǰ*/ i /*ń*/, kaže da on „napušta ćiriličku tradiciju i traži rješenja u tada veoma raširenoj latiničkoj ortografskoj praksi. On, naime stavlja znak *h*, ispred slova *l* i *n* te (...) dvoslovom *hl* bilježi fonem *ǰ*, a dvoslovom *hn* fonem *ń*“ (Moguš 1982: 51). Moguš se bavi i pitanjem zašto je Divković znakom *h* substituirao latiničko *g* u dvoslovima *gl* i *gn* koji su mu poslužili kao uzorak. Moguš smatra da se radilo o tomu kako pronaći skupinu konsonanata „koji se u govornom slijedu nisu ostvarivali jedan za drugim nikako ili bar ne u određenim pozicijama, početnim najprije. Tom su idealu težili i ostvarivali ga više ili manje svi naši pisci latiničari. Tim je stopama pošao i Matija Divković. Njegove su kombinacije *hl* i *hn* odlično poslužile svrsi i bile mnogo bolje od latiničkih dvoslova *gl* i *gn* koji su se ipak mogli ostvarivati, čak i na početku, kao oznake za dva zasebna i u govornom slijedu ostvariva fonema.“ (Moguš 1982: 51). Posebno se bavi činjenicom da su mnogi stari hrvatski pisci znakom *g* označavali glas /*j*/, te iz toga izvlači zaključak da Divković ustvari ima *jl* i *jn* za palatalne glasove. U navedenom vide nasljedovanje hrvatsko-glagoljske tradicije u načinu obilježavanja palatalnih fonema /*ǰ*/ i /*ń*/, H. Kuna kaže da je kod obilježavanja /*ǰ*/ i /*ń*/ uvedeno da se uz nepalatalni sonant piše *đerv* „što je očigledni utjecaj talijanske latiničke grafijske prakse, s tom razlikom što je u talijanskoj i srpskohrvatskoj latinici obilježavanje palatalnosti izvedeno sa *g*, mada ne treba prenebreći podatak da je u glagoljici takav način obilježavanja, tj. *đl* zapažen u Petrisovom zborniku, iako to u konkretnom slučaju može biti i kajkavsko-čakavska metateza. Kako se, međutim, u navedenom tipu latinice fonem /*đ*/ notira grafemom *g* ispred prednjih vokala, ili sa *gi* ispred nepalatalnih, u bosančici je primjenjivan *đerv*, s istom fonološkom vrijednošću, kao distinktivniji grafem. Uz to treba imati na umu činjenicu da se staro *đerv* alternativno primjenjivalo uz *g* za meko grčko /*g*/ ne samo u staroslavenskom nego i u crkvenoslavenskom, pa i u bosanskoj redakciji staroslavenskog, što je sve moglo uticati na izbor upravo takve slovne kombinacije.“ (Kuna 1982: 32-33). Za pojavu dvoslova i troslova kod pisanja /*ǰ*/ i /*ń*/ M. Minović (1982: 97) kaže da se Divković njim služio „prema načinu obilježavanja ovih glasova u staroj latinici, kojom se Divković takođe [sic!] služio, a razloge nalazi u talijanskoj grafiji.“ B. Čigoja (2001: 52) navodi da Papićeve kombinacije za označavanje suglasnika /*ǰ*/ i

ca u talijanskim riječima na mjestu slova *g* pojavljuje đerv, takva razmišljanja su opravdana. Stoga je zanimljiva i usporedba sa stanjem grafije franjevačkih pisaca koji su pisali latinicom, odnosno pitanje kako oni obilježavaju palatalne foneme /ʎ/ i /ń/. I kod njih se upotrebljava kombinacija slova *l* i *n* s nekim popratnim slovom. Uglavnom je riječ o kombinaciji slova *g* sa slovima *l* i *n*.²² Iz navedenoga možemo zaključiti da je kod franjevačkih pisaca 17. i 18. stoljeća prevladavalo isto pravilo pisanja palatalnih glasova /ʎ/ i /ń/ u obje sastavnice naše pismenosti, latiničnoj i ćiriličnoj. Napuštanje monografskog načina pisanja palatalnih glasova /ʎ/ i /ń/ u ćiriličnoj pismenosti dovelo je s jedne strane do smanjenja funkcionalnosti navedenoga grafemskog sustava, a s druge do povećanja njegove bliskosti s latinicom.

Obilježavanje fonema /č/ i /ž/

Hrvatska ćirilica nije imala posebno slovo za obilježavanje fonema /ž/. Obilježavao se istim slovom kao i fonem /č/. Navedeni način obilježavanja fonema /ž/ grafemom č (✓) srećemo u FK, i to samo u tri sljedeća primjera: *Ačić* 4119, *kapičia* 4618 i *sičile* 448. Osjetno manja učestalost riječi s fonemom /ž/ doprinosi manjem broju primjera. Istim slovom obilježava foneme /č/ i /ž/ većina franjevačkih pisaca,²³ s

/ń/ predstavljaju utjecaj talijanske ortografije. Baveći se pitanjem nastanka načina obilježavanja navedenih palatalnih glasova u Margitićevu jeziku, S. Vukomanović (1971: 19) napominje da se takve kombinacije javljaju u našoj latinici krajem 14. stoljeća i da je takav način pisanja naša latinica preuzela iz talijanskoga pravopisa gdje se glasovi /ʎ/ i /ń/ obilježavaju kombinacijama *gl(i)* i *gn(i)*. U kontekstu prikaza osobitosti jezika fra Stjepana Margitića S. Vukomanović se bavio i pitanjem zašto se u ćirilici koristi *đerv*, kojim se već obilježavaju glasovi /č/ i /đ/, a ne slovo *g*. Zaključuje da je model kombiniranja više slova za obilježavanje fonema /ʎ/ i /ń/ preuzet iz latinice, ali mu ostaje nejasno zašto ćirilica „iz latinice nije preuzela ceo znak, već samo model za kombinovano obeležavanje ovih glasova.“ (Vukomanović 1971: 21).

- 22 Bandulavić fonem /ʎ/ obilježava kombinacijama *gl*, *gli* i *gly*, a fonem /ń/ kombinacijama *gn*, *gni* i *gny* (Gabrić-Bagarić 1989: 34). Ančić fonem /ʎ/ većinom obilježava kombinacijom *chl*, a vrlo rijetko s *gl*. Palatalno /ń/ obilježava skupinom *chn*, a samo tri put skupinom *gn*. (Marković 1958: 4). Uporaba slovnih kombinacija *gl* i *gn* u obilježavanju fonema /ʎ/ i /ń/ za M. Grčević i I. Franić (2011: 305) predstavlja talijanski uzor. Lastrić u početku ima određenih kolebanja između mađarske i talijanske grafije, ali se kasnije priklonio talijanskim grafijskim rješenjima tako da većinom koristi slovo *g* za foneme /ʎ/ i /ń/ (Kuna 1967: 29). Šitović foneme /ʎ/ i /ń/ piše na talijanski način. Glas /ń/ piše samo sa *gh*, a /ʎ/ kao *gl*, ali i varijantama *gli* i *glj* (Kuna 1961: 128).
- 23 Obilježavanje istim slovom glasova /č/ i /ž/ imaju Divković (Minović 1982: 98), Papić (Čigoja 2001: 53) i Lašvanin (Mladenović 1961: 57). H. Kuna kaže da Divković fonem /ž/ obilježava slovom č, a kasniji franjevački pisci, zbog veće učestalosti turcizama imaju i drugačija rješenja. „U latinici je to najčešće x, u bosančici uz č i đerv.“ (Kuna 1982: 33).

tim da Margitić za pisanje fonema /ž/ koristi slovo č, ali i *đerv* (Vukomanović 1971: 24). Primjetna su kolebanja u obilježavanju fonema /č/ i /ž/ u latiničnoj sastavnici franjevačke pismenosti.²⁴ Ovdje je svakako bitno napomenuti da je nepostojanje posebnog grafema u ćirilici za obilježavanje fonema /ž/ uvjetovano činjenicom što je navedeni glas prilično kasno ušao u glasovni sustav hrvatskog jezika, pri čemu su upravo turske riječi mogle doprinijeti njegovu učvršćivanju u hrvatskom glasovnom sustavu. Stoga je moguće pretpostaviti da se u gore navedenim primjerima u vrijeme pisanja FK doista umjesto /ž/ izgovaralo /č/.

Označavanje fonema /o/

U ćirilskoj franjevačkoj spisateljskoj djelatnosti 17. i 18. stoljeća primjetna je grafijska sinonimija kod označavanja fonema /o/ koji se obilježavao tzv. *omegom* (ô) i slovom koje je slično latiničnom *o*.²⁵ Jezikoslovci su se uglavnom bavili pitanjem uporabe *omege*, podrazumijevajući da franjevački pisci latinično *o* upotrebljavaju u svim onim slučajevima gdje se ne koristi *omega*. FK također fonem /o/ obilježava s dva različita slova, s tim da su primjetna određena distribucijska pravila. Latinično se *o* (o) u FK koristi češće i u svim pozicijama, a *omega* (ω) samo kod pisanja kratica i u inicijalnoj poziciji, npr. ô. *andria rumbočan* 40₁₈; *fra fran*:^ô *ôgrimoviĝ* 42₂₃; *ôtcem* 37₂₃; *ôgramiĝ* 42₂₃; *ôtar* 47₁₉ itd. Uporaba je *omege* u FK naj-sličnija Divkoviću, koji ga također koristi većinom u inicijalnoj poziciji.²⁶ Tako bismo očekivali veću sličnost s Papićem, jer je riječ o rukopisnom djelu, u Papića je uporaba *omege* dosta slobodnija jer ju koristi u svim pozicijama riječi (Čigoja 2001: 41). Kod Matijevića *omega* i slovo *o* imaju istu glasovnu vrijednost, s tim da je mnogo rjeđa uporaba *omege* koju uglavnom koristi u prijedlogu i prefiksu *od* i *ot* (Pavešić 1968: 385). Margitić *omegu* koristi u prijedlogu *od* i na početku rije-

24 Ančić za obilježavanje fonema /ž/ nije upotrebljavao posebno slovo (Marković 1958: 5). Lastrić ga obilježava slovima *ç* i *x*, dakle onima kojima je obilježavao glasove /č/ i /ž/. Stoga H. Kuna (1967: 34) postavlja pitanje je li u pitanju fonemska, a ne grafijska osobitost. Šitović je slovom *x* obilježavao glas /ž/ (Kuna 1961: 127).

25 P. Đorđić (1971: 36) smatra da uporaba dva znaka za fonem /o/ predstavlja kopiranje grčkoga pisma.

26 Za Divkovića se može pronaći podatak da *omegu* koristi za pisanje prijedloga, prefiksa *od* i *ot*, kao i za samo *o* (Jurić-Kappel 2014: 121). Barbarić (2016: 45) navodi da mu se posebno često pojavljuje u ligaturi, čija je uporaba ograničena na početak riječi, u prijedlogu ili u prefiksnoj riječi. Kuna (1982: 33) govori o Divkovićevoj i Posilovićevoj uporabi *omege*, ali s nadrednim *t* i *d*, što predstavlja nasljedovanje starije bosanskohercegovačke tradicije.

či. Naravno koristi i slovo *o* (Vukomanović 1972: 16-17). Lašvanin koristi *omegu* samo u riječi *otac* kada ona stoji uz imena fratara (Mladenović 1961: 57).

Obilježavanje fonema /k/

Za obilježavanje fonema /k/ u FK se, pored češćega slova *cc* (cc),²⁷ kao što je to u primjerima *kamengrađanin* 3₂₄; *kućod* 5_{23b}; *kreševu* 19_{17a} itd., uočava u primjerima *kučiĝ* 3_{20a}; *kraĝla* 33₁₇; *knezu* 41₁₈; *kućod* 41₁₈ itd. slovo *k* (k) koje oblikom podsjeća na ćirilčno lapidarno κ. Sukcesivno se *cc* koristi češće i u svim pozicijama, a lapidarno dolazi samo na početku riječi. Početak nekih riječi piše se čas jednim, čas drugim slovom. Ovakav način bilježenja fonema /k/ pokazuje Papić (Čigoja 2001: 36). Iako Mladenović o ovoj osobitosti u Lašvanina ništa ne govori, uvidom u rukopis *Ljetopisa*, vidljivo je da i Lašvanin ima dva znaka za obilježavanje fonema /k/. Vukomanović ne spominje dvojstvo u Margitića kod obilježavanja fonema /k/, a u popisu slova navodi samo lapidarno κ (Vukomanović 1972: 25). U tiskanim djelima nema ovakvoga dvojstva, odnosno ne sreće se sukcesivno *cc*. Divković, Posilović i Matijević imaju samo lapidarno κ.

Obilježavanje glasovne skupine /št/

U FK se suglasnička skupina /št/ obilježava jednoslovom *č* (č), npr. *godića* 40₂₇; *četu* 38₂₇; *čapa* 42₉; *čo* 35₉; *začo* 43₂₃ itd. Obilježavanje glasovne skupine /št/ slovom *č* uobičajeno je u franjevačkoj ćirilčnoj spisateljskoj djelatnosti jer ga redovito koriste Divković (Minović 1982: 98), Papić (Čigoja 2001: 54),²⁸ Matijević (Pavešić 1968: 385), Margitić (Vukomanović 1971: 24) i Lašvanin (Mladenović 1961: 57).²⁹ Slovom *č* se obilježavala skupina /št/ u nekim stranim riječima kako to potvrđuju

27 Nastanak ovoga slova Čremošnik (1940: 6) vidi u procesu minuskulizacije koja završava njegovim pisanjem s jednom ravnom i jednom oblom crtom, odnosno dvije oble ili dvije ravne crte. Navedeni se proces događao odvajanjem desne polovine od lijevoga stabla, što je u konačnici dovelo i do pojave oblika s dva polukružna poteza (Čremošnik: 122).

28 Papić svaku glasovnu sekvencu /št/, „oslanjajući se na tradiciju koja je postojala u ćirilskim, ali i glagoljskim spomenicima obilježava grafemom *ч*“ (Čigoja 2001: 54). Čigoja želi naglasiti da skupina /št/ nije uvijek rezultat jotacije stsl. skupine *sti*. Isti grafem Papić koristi u nekoliko primjera za obilježavanje glasovne skupine /šč/. Čigoja (2001: 55) smatra da nije imao opravdanja za korištenje jednoslova jer je u svome grafijskom sustavu imao slova *š*, *t* i *đerv*, ali se držao starije ćirilske i glagoljske prakse.

29 Ostali nam franjevački pisci nisu relevantni u ovom pitanju jer su svoja djela tiskali latinicom.

primjeri *aguča* 46₈; *sakričije* 39₁₀; *agučina* 40₂₇ i *kučod* 41₁₈, a navedena je pojava vidljiva i kod drugih franjevačkih pisaca. Očito se u vrijeme pisanja FK na mjestu strane suglasničke skupine /st/, u hrvatskom jeziku izgovaralo /št/. Divković ima oblike *apošto* i *agušta* (Minović 1982: 103), Posilović također *apošto* (Gabrić-Bagarić 2004: 34), a navedeno potvrđuju i neki latinični tekstovi iz istoga razdoblja u kojima se na mjestu strane skupine /st/ sreće slovna kombinacija š + t. Primjerice, takvu pojavu bilježi Gabrić-Bagarić (1989: 92) u Bandulavićevu jeziku.

Obilježavanje fonema /j/ i /i/

Kod većine su franjevačkih pisaca, koji su pisali hrvatskom ćirilicom, vidljive dvostrukosti u načinu obilježavanja fonema /j/. Oni ga većinom obilježavaju slovom za *jat*, a neki ga obilježavaju i slovom *i*.³⁰ Kolebanja u načinu obilježavanja fonema /j/ vidljiva su i kod franjevačkih pisaca koji su svoja djela objavili latinicom.³¹ Za razliku od većine franjevačkih pisaca, FK koristi različita slova za obilježavanje fonema /j/ i /i/. Samo smo u primjerima *naiparvi* 33₃ i *najparvi* 33₃ zabilježili kolebanje jer bismo u prvom primjeru slovo *i* trebali čitati kao fonem /j/. U svim je drugim slučajevima jasna razlika između uporabe slova za navedene foneme. *Jat* (ⱥ) redovito srećemo na onim mjestima gdje danas koristimo slovo *j*, kako je to vidljivo u primjerima *êsus* 40₁₁; *êure* 46₈; *êezikom* 43₁₄; *êajcu* 40₅; *êeruzalem* 37₂₇; *voêške* 33₉; *božêi* 33₂₄; *primorêu* 2; *voêvoda* 36₂₄ itd. Za pisanje fonema /i/ se koristi slovo *i* (ⱦ). FK pokazuje samo djelomičnu sličnost s drugim franjevačkim spisateljima u načinu obilježavanja fonema /j/ jer ga oni, pored *jata*, prilično često obilježavaju i slovom *i*.

30 Kod Divkovića slovo *i* služi za obilježavanja glasa /i/ i glasa /j/, s tim da se slovo *jat* koristi i za obilježavanje glasa /j/ (Jurić-Kappel 2014: 120; Barbarić 2016: 42). Divkovićevu uporabu *jata* u vrijednosti fonema /j/ Kuna (1982: 34) dovodi u vezu s mogućim utjecajem starije tradicije „čije korijene, istina, rijetko, nalazimo u starijim bosanskim kodeksima, ali zato daleko češće na stećcima i uopće u epigrafici“. Papić, također fonem /j/ obilježava slovom *i* i *jatom* (Čigoja 2001: 41), a Matijević *jatom* označava samo fonem /j/ (Pavešić 1968: 384), s tim da u obilježavanju fonema /j/ koristi i neka druga slova, i to prvim dijelom ligature slovom *i*, a u intervokalnoj poziciji i na početku riječi ispred glasa /e/ uopće ga ne obilježava (Pavešić 1968: 386). Lašvanin također slovom *i* obilježava foneme /i/ i /j/ (Mladenović 1961: 57). Margitić je fonem /j/ obilježavao slovom *i* (Vukomanović 1971: 18).

31 Bandulavić fonem /j/ obilježava slovima *i* i *y* (Gabrić-Bagarić 1989: 34). Ančić za obilježavanje fonema /j/ koristi tri znaka, i to *y*, *j* i *i* (Marković 1958: 6). Ovakva kolebanja su zabilježena u jeziku fra Filipa Lastrića koji fonem /j/ obilježava slovima *j* i *i* (Kuna 1967: 97). Šitović fonem /j/ obilježava slovima *y*, *i* i *j* (Kuna 1961: 130).

Obilježavanje vokalnoga /r̥/

Autor FK redovito ispred vokalnog fonema /r̥/ piše slovo *a*, npr. *gargur* 3₁₈; *sarca* 35₁₉; *tvarđo* 36₁₉; *varhu* 41₂₂; *car̥kva* 43₂₂; *parvo* 43₃ itd. Pisanje vokalnoga /r̥/ bez popratnog vokala nismo zabilježili. Pojava popratnog slova uz vokalno /r̥/ dugo je u hrvatskoj spisateljskoj tradiciji, a redovito su ga pisali i franjevački pisci u 17. i 18. stoljeću. Redovito uz vokalno /r̥/ popratno *a* imaju Divković (Minović 1982: 100; Barbarić 2016: 47), Matijević (Pavešić 1968: 385), Papić (Čigoja 2011: 41), Margitić (Vukomanović 1971: 17) i Lašvanin (Mladenović 1961: 57). Ista je situacija i s franjevačkim piscima koji su pisali latinicom.³² Sve navedeno potvrđuje postojanje čvrsto ustaljenog pravila koje se primjenjuje kod svih franjevačkih pisaca. Očito ovdje nije riječ o izoliranoj osobitosti, nego široj pravopisnoj praksi koja se primjenjivala i u ćiriličnoj i latiničnoj sastavnici naše pismenosti.

Zaključak

U FK se u većini slučajeva istim grafemom obilježava uvijek isti fonem. Međutim, postoji i nekoliko odstupanja koja su u duhu ondašnje franjevačke spisateljske tradicije. Ćervom se obilježavaju fonemi /č/ i /đ/, a đerv se koristi u kombinaciji sa slovima *l* i *n* za obilježavanje palatalnih fonema /l̥/ i /n̥/. Za obilježavanje glasa /j/ redovito se koristi *jat*, uz vokalno /r̥/ se redovito piše popratno slovo *a*, jedno-slovom *č* se obilježava glasovna skupina /št/. Fonemi /č/ i /ž/ obilježavaju se istim slovom. Fonemi /o/ i /k/ se obilježavaju s po dva grafema, s određenim distribucijskim pravilima, tj. *omega* i lapidarno *κ* se sreću samo u inicijalnoj poziciji, a *omega* još i u kraticama. Očito u načinu obilježavanja fonema /č/ i /đ/, odnosno /č/ i /ž/ imamo pojavu grafijske homonimije, a u načinu obilježavanja fonema /k/ i /o/ pojavu grafijske sinonimije. Osobitosti grafemsko-fonemskih odnosa u FK možemo predočiti sljedećom tablicom:

Grafem	<i>č</i>	<i>č</i> <i>h</i>	<i>č</i> <i>l</i>	<i>č</i>	<i>cc</i>	<i>o</i>	<i>ω</i>	<i>v</i>	<i>sh</i>	<i>l</i> <i>l</i>	<i>l</i>
Fonem	/č/	/đ/	/l̥/	/n̥/	/k/	/o/	/č/	/ž/	/št/	/r̥/	/j/

32 Aničić redovito vokalno /r̥/ označava slovnom skupinom *ar* (Marković 1958: 6). Isti je slučaj i s Bandulavićem (Gabrić-Bagarić 1989: 33). On tek rijetko vokalno /r̥/ piše slovnom kombinacijom *arh* (Gabrić-Bagarić 1989: 66). Lastrić, također, uz vokalno /r̥/ piše popratno slovo, ali se kod njega sreće i popratno slovo *e* (Kuna 1967: 36). Šitović redovito uz vokalno /r̥/ ima popratno slovo *a* (Kuna 1961: 128).

Primjetne su sličnosti grafemsko-fonemskih odnosa FK u odnosu na franjevačku spisateljsku djelatnost 17. i 18. stoljeća. Međutim, FK pokazuje veću ujednačenost u načinu obilježavanja palatalnih fonema /ʎ/ i /ń/, bez ijednog primjera kolebanja. Takvu ujednačenost ne pokazuje nijedan franjevački pisac. Imajući u vidu da Papić u odnosu na Divkovića koristi manji broj slovnih kombinacija za obilježavanje palatalnih /ʎ/ i /ń/, a da se kod pisaca iz 18. stoljeća takva kolebanja gotovo ne sreću, lako je zaključiti da su franjevački pisci tijekom 17. i 18. stoljeća vršili ujednačavanja i pojednostavljivanje grafijskih rješenja za obilježavanje palatalnih glasova. Očito se do nastanka FK toliko ustalilo pravilo pisanja palatalnih fonema /ʎ/ i /ń/ da nismo zabilježili niti jedan primjer u kojemu bi se fonemi /ʎ/ i /ń/ obilježavali nekim drugim slovnim kombinacijama osim onih s đervom. Iz navedenoga bi se moglo zaključiti da je FK pisao netko tko je bio mlađi od Divković i Papića ili da je FK pisana na nekom drugom području gdje takva kolebanja nisu bila izražajna. Navedene spoznaje mogle bi biti jedna od polaznih osnova utvrđivanja autorstva FK, jer ne znamo kada, gdje ni tko ju je napisao. Zanimljive su i usporedbe s latiničnom franjevačkom spisateljskom djelatnosti u kojoj se, također, fonemi /ʎ/ i /ń/ obilježavaju kombiniranjem slova *l* i *n* s nekim popratnim slovom. Uglavnom je to slovo *g*, što je posebno zanimljivo u kontekstu činjenice da se slovo *g* u talijanskom izgovara kao /đ/. Iako je očito riječ o grafijskom pravilu koje je iz latinice preneseno u hrvatsku ćirilicu, u ćirilici nije došlo do potpunog preslika grafijskog modela iz latinice. Naime, ćirilični pisci, iako su u svojoj grafiji imali slovo *g*, ne koriste ga za obilježavanje palatalnosti fonema /ʎ/ i /ń/, nego prema izgovoru traže njegov ekvivalent, a to je *đerv*. U načinu obilježavanja fonema /k/ sličnost postoji samo s Papićem iz čega zaključujemo da je pojava dva znaka za fonem /k/ mogla biti odlika brzopisne ćirilice, dok se u tiskanim ćiriličnim djelima ne pojavljuje takvo dvojestvo u bilježenju fonema /k/. Postoje određene razlike u načinu bilježenja fonema /j/, jer FK pokazuje priličnu dosljednost navedene uporabe, dok se kod ostalih franjevačkih pisaca sreću prilična kolebanja. Oni usporedno za obilježavanje fonema /j/ koriste slovo *i* i *jat*. U načinu bilježenja ovoga glasa FK je najbližnja Papiću koji ga obilježava slovom *i* i *jatom*, dok Divković za bilježenje fonema /i/ i /j/ koristi slovo *i*, a tek ponekad *jat*. Dosljednom uporabom popratnog vokala uz vokalno /ʀ/ FK se ničim ne razlikuje od drugih franjevačkih. Uporaba istoga grafema za obilježavanje fonema /č/ i /ž/ i jednoslova *č* za skupinu /št/ u duhu je spisateljske tradicije franjevačkih pisaca 17. i 18. stoljeća.

Iako se grafijske osobitosti franjevačke spisateljske djelatnosti, posebno u kontekstu uporabe *đerva*, dovode u vezu s Divkovićem, kao ishodištem navedenih

osobitosti, bitno je naglasiti da se Divković nije pojavio niotkuda.³³ I on je u svojem radu morao nasljedovati određene jezične uzuse i ustaljene načine pisanja. M. Žagar, pišući o mogućim utjecajima na oblike Divkovićeve ćirilice, ostavlja mogućnost da je na Divkovića mogla utjecati nesačuvana franjevačka pismovna produkcija, pa čak mu biti i osnovicom. Neki govore o Divkovićevu ugledanju u prvi hrvatski ćirilичni tisak, *Dubrovački molitvenik* iz 1512. godine (Damian 2017: 307). Utvrđivanje stvarnog stanja otežava činjenica što nakon pada bosanskog kraljevstva, te tijekom 16. stoljeća nije sačuvan niti jedan tekst pisan *bosanskom* ćirilicom (Žagar 2014: 160). U navedenom je kontekstu moguće postaviti pitanje nasljeđuje li FK Divkovića, ili je ustvari na tragu starije tradicije koju je i Divković ugradio u svoja djela, a budući da nemamo sačuvanih tragova navedene tradicije, sve navedeno se pripisuje Divkoviću kao osobi kod koje su prvi put određena grafijska rješenja zabilježena. Možda se u navedenom kontekstu i preuveličava Divkovićeva uloga jer su vjerojatno neka grafijska rješenja, koja se pripisuju njemu, postojala i prije njega. On ih je samo ugradio u svoja djela, koja su ih, zbog činjenice da su bila tiskana i pristupačnija širem čitateljskom krugu, lakše i brže proširila. Realnost ovakve pretpostavke potvrđuje i način obilježavanja palatalnih fonema /l/ i /ń/, koji su ustvari preuzeti modeli iz latiničke pismenosti, nastale pod talijanskim utjecajem. Pregledom uporabe načina obilježavanja palatalnih fonema /l/ i /ń/ postaje primjetno da se taj sustav vremenom unificirao, postajao jednostavnijim bez dvostrukih rješenja.

Ako se uspoređi način pisanja palatalnih glasova u latiničnoj sastavnici naše pismenosti,³⁴ onda se može primijetiti da je u ćirilіčnoj vladala veća jednoličnost i sustavnost. Stoga je logično postaviti pitanje kako to da je kod Hrvata prevladala latinica, ili barem kod onoga dijela gdje se stoljećima služilo hrvatskom ćirilicom. Jedan od odgovora bi mogao biti i taj, kako navodi H. Kuna, da se konačna prevlast latinice ne može „objasniti isključivo subjektivnim razlozima, ona nije samo rezultat navike na latinicu u talijanskim i latinskim tekstovima, koje su franjevci, naročito pisci, morali dobro poznavati, to je daleko više pitanje djelovanja uzajamnih veza i proširenja kruga interesovanja na aree kojima je ćirilica tuđa.“ (Kuna

33 Brozović (1982: 46) Divkovića smatra pravim reformatorom uspoređujući ga s Petrom Velikim i Vukom Karadžićem. Njemu pripisuje uvođenje pravila za pisanje palatalnih /l/ i /ń/ s đervom i pisanje *ar* po uzoru na hrvatsku latiničnu grafiju jadranskog pojasa.

34 O različitim načinima obilježavanja hrvatskih glasova latinicom vidi: MARETIĆ, TOMO. 1889. *Historija hrvatskog pravopisa latinskijem slovima*. Zagreb: JAZU.

1972: 541). Kuna povlačenja ćirilice dovodi u vezu sa širim povijesnim okolnostima, odnosno odvajanjem provincija u Dalmaciji i Slavoniji od svoje bosanske matice te kaže „dok je prestiž matičnog dijela provincije, tj. Bosne i Hercegovine, bio nesumnjiv, bosančica je funkcionirala kao paralelna grafija literarnog jezika, nju je podržavala i upotreba raznih tipova ćirilice kod ostalih vjerskih grupa iste teritorije. Međutim, čim je Bosna i Hercegovina odvajanjem Slavonije i Dalmacije izgubila preferirani položaj, preteže grafija kojom je moguće prodiranje na šire prostore, grafija koja više odgovara principu zajedništva veće teritorije u sociolingvističkom smislu, bez obzira na stvarnu činjenicu veće neprikladnosti latiničke grafije za srpskohrvatski jezik, te njene totalne nesređenosti.“ (Kuna 1972: 541).

Arhivski izvori

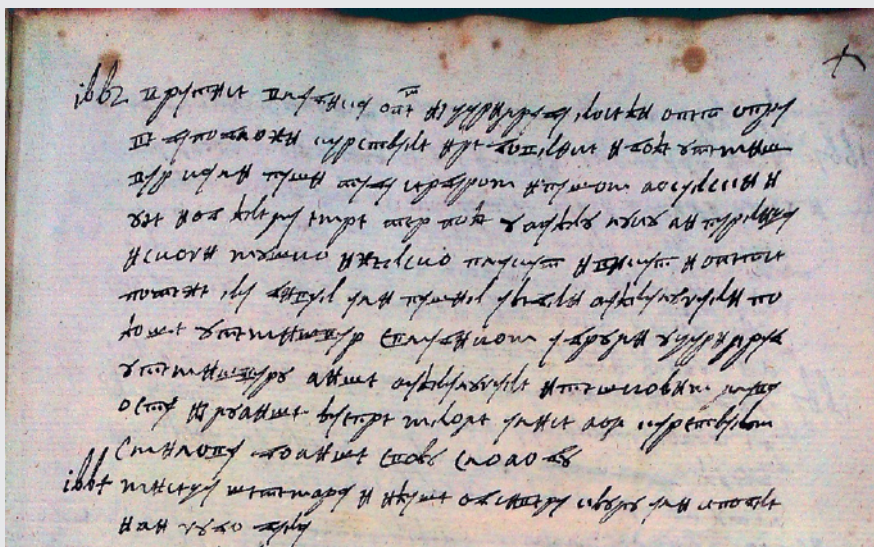
- *Fojnička kronika*, Arhiv Samostana Duha Svetoga u Fojnici, kutija 1, *Fojnicensia* br. 1-2-3.

Literatura

- BARBARIĆ, VUK-TADIJA [ET AL.]. 2016. *Besjede fra Matije Divkovića*. Studija i transkripcija. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- BROZOVIĆ, DALIBOR. 1982. O posredničkoj ulozi Matije Divkovića u razvoju civilizacijsko-jezične nadgradnje. *Zbornik radova o Matiji Divkoviću*. Institut za jezik i književnost, Odjeljenje za književnost, Sarajevo, 41-47.
- ČIGOJA, BRANKICA. 2001. *Jezik Pavla Papića, bosanskog franjevca iz prve polovine XVII. veka*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU, Biblioteka Južnoslovenskog filologa, Nova serija, knj. 19.
- ČREMOŠNIK, GREGOR. 1940. Studije iz srpske paleografije i diplomatike. *Glasnik skopskog naučnog društva*, XXI, Skoplje, 1-19.
- ČREMOŠNIK, GREGOR. 1963. Srpska diplomatska minuskula. *Slovo*, 13, Zagreb, 119-136.
- DAMIAN, IRENA. 2017. Inovativna grafematička rješenja u Divkovićevim tiskanim izdanjima. *Zbornik radova sa znanstvenog skupa Matija Divković i kultura pisane riječi II*. Kulturno-povijesni institut Bosne Srebrene/Hrvatska sveučilišna naklada, Sarajevo-Zagreb, 303-314.
- ĐORĐIĆ, PETAR. 1971. *Istorija srpske ćirilice 1*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije.
- GABRIĆ-BAGARIĆ, DARIJA. 1978. Jedan pokušaj jezičkog normiranja u predstandardnoj eposi. *Književni jezik* 2, god. VII, Sarajevo, 31-39.
- GABRIĆ-BAGARIĆ, DARIJA. 1989. *Jezik Ivana Bandulavića, franjevačkog pisca iz 17. vijeka*. Sarajevo: Svjetlost.

- GABRIĆ-BAGARIĆ, DARIJA. 2004. Jezik Pavla Posilovića. *Gradovrh*, Matica hrvatska, Tuzla, 28-50.
- GRČEVIĆ, MARIO; FRANJIĆ, IVANA. 2011. Posebnosti Ančićeva slovopisa. *Zbornik o Ivanu Ančiću*. Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 305-320.
- JURIĆ-KAPPEL, JAGODA. 2014. Matija Divković kao reformator ćirilice. *Filologija*, 63, HAZU, Zagreb, 117-129.
- KUNA, HERTA. 1961. Neke osobine jezika fra Lovre Sitovića. *Građa*, knjiga 10, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 7, Sarajevo, 125-177.
- KUNA, HERTA. 1967. *Jezik fra Filipa Laštrića bosanskog franjevca 18. stoljeća*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti, Djela, Knjiga XXVII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, Knjiga 15.
- KUNA, HERTA. 1972. O jeziku bosanske franjevačke književnosti. *Pregled*, LXII, Sarajevo, 539-547.
- KUNA, HERTA. 1976. Književne koine u relaciji prema predstandardnim idiomima i standardnom jeziku. *Književni jezik*, god. V, br. 1-2, Sarajevo, 9-21.
- MARETIĆ, TOMO. 1889. *Historija hrvatskog pravopisa latinskijem slovima*. Zagreb: JAZU.
- MARKOVIĆ, SVETOZAR. 1958. Jezik Ivana Ančića (bosanskog pisca XVII veka). *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XIII. Beograd: Srpska akademija nauka, Institut za srpskohrvatski jezik.
- MLADENOVIĆ, ALEKSANDAR. 1961. O jeziku letopisa fra Nikole Lašvanina. *Građa*, Knjiga 10, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, Knjiga 7, Sarajevo, 53-123.
- MINOVIĆ, MILIVOJE. 1982. Neka pitanja jezika u djelima fra Matije Divkovića. *Zbornik radova o Matiji Divkoviću*. Institut za jezik i književnost, Odjeljenje za književnost, Sarajevo, 95-114.
- MOGUŠ, MILAN. 1982. O grafemsko-fonemskim odnosima u Divkovićevim Besjedama. *Zbornik radova o Matiji Divkoviću*. Institut za jezik i književnost, Odjeljenje za književnost, Sarajevo, 49-54.
- NAKAŠ, LEJLA. 2010. *Jezik i grafija krajišničkih pisma*. Sarajevo: Slavistički komitet.
- NOVAKOVIĆ, ŠIMUN. 2023. Paleografske osobitosti Fojničke kronike kao mogući pristup utvrđivanja mjesta njezina nastanka. *Hercegovina*, Mostar, 71-117.
- PAVEŠIĆ, SLAVKO. 1968. Jezik Stjepana Matijevića-prilog poznavanju jezika bosanskih pisaca 17. stoljeća. *Rasprave Instituta za jezik JAZU*, knjiga 1, Zagreb, 371-481.
- PRANJKOVIĆ, IVO (priredio). 2005. *Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine od XIV. do sredine XVIII. stoljeća*. Sarajevo: Matica hrvatska i HKD Napredak.
- RAUKAR, TOMISLAV. 1966-67. O nekim problemima razvitka ćirilске minuskule („bosančice“). *Historijski zbornik*, godina XIX-XX, Zagreb, 485-499.
- RAUKAR, TOMISLAV. 1973. O problemu bosančice u našoj historiografiji. *Radovi sa simpozija Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*. Izdanja Muzeja grada Zenice 3, Zenica, 103-144.

- REŠETAR, MILAN. 1926. Libro od mnozijek razloga-dubrovački ćirilski zbornik od g. 1520. *Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskoga naroda*, knj. XV., Sr. Karlovci.
- TENTOR, MATE. 1932. *Latinsko i slavensko pismo*. Zagreb: Matica hrvatska.
- TRUHELKA, ĆIRO. 1889. Bosančica. *Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH*, Sarajevo, 65-83.
- TRUHELKA, ĆIRO. 1909. Fojnička kronika. *Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH*, Sarajevo, 443-459.
- VUKOMANOVIĆ, SLAVKO. 1971. *Jezik Stipana Markovca Margitića*. Beograd: Filološki fakultet beogradskog Univerziteta, Monografija, knjiga XXXIX..
- ZELIĆ-BUČAN, BENEDIKTA. 1961. *Bosančica u srednjoj Dalmaciji*. Split: Historijski arhiv.
- ZIRDUM, ANDRIJA. 1985. Franjevački ljetopisi u Bosni i Hercegovini. *Croatica Christiana periodica*, 15, Katolički bogoslovni fakultet, Zagreb, 43-64.
- ŽAGAR, MATEO. 2007. *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*. Zagreb: Matica hrvatska.
- ŽAGAR, MATEO. 2014. Ćirilčke isprave dubrovačke kancelarije XV. stoljeća. *Filologija*, 62, HAZU, Zagreb, 221-247.
- ŽAGAR, MATEO. 2014. Bosančica Divkovićevih izdanja između ustava, minuskule i brzopisa. *Zbornik radova sa Znanstvenog skupa Matija Divković i kultura pisane riječi*, Franjevačka teologija Sarajevo i Kulturno-povijesni institut Bosne Srebrene, Sarajevo, 147-171.
- ŽAGAR, MATEO. 2013. Hrvatska pisma i pravopis u 17. i 18. stoljeću. *Povijest hrvatskog jezika*, 3. knjiga: 17. i 18. stoljeće. Croatica, Zagreb, 343-369.
- ŽAGAR, MATEO (priredio). 2020. *Libro od mnozijek razloga 1520. Latinički prijepis s komentarima*. Zagreb: Matica hrvatska.

1662 vrati se vladika ope' iz carigrada noseći opet opra
 ve da podloži karstêane i redovnike i dođe u temiš
 var k ali paši tada serdarom i pašom bosanski/m/ i
 uze od ģnega emre ter poĝje u baĝna luku bi parnica
 i skoči muško i žensko plakat i vikat i opet se
 poteže na divan ali paši a êedni baĝnalučani po
 ĝoše u temišvar s vladikom a drugi u carigrad
 u temišvaru biše baĝnalučani i teško êim glava
 osta izgubiše êaspre mnoge ali se bog karstêanom
 smilova dobiše svoêu slobodu

1664 miseca šetembra i /8/ iĝaše od sivera k ĝugu ali k podne
 i bi čudo dana

Prilog I. Dio teksta trinaeste stranice Fojničke kronike s transliteracijom

Graphemic-Phonemic Relations in the Text of the Fojnica Chronicle (XVII Century): With Special Reference to the Differences and Similarities According to the Texts of the Franciscan Writing Activity of the 17th and 18th Centuries

Summary

This paper analyzes the graphemic-phonemic relationships in the Fojnica Chronicle, focusing on the differences and similarities in comparison to the texts of the Franciscan writing activity of the 17th and 18th centuries. First, graphemes that consistently denote the same phoneme in the Fojnica Chronicle are listed. Special emphasis is placed on the representation of certain phonemes marked with two graphemes, or, in some cases, the use of the same grapheme for several different phonemes. For example, the phonemes /č/ and /đ/ are indicated by the jerv, and the jerv, in combination with the letters l and n, indicates the palatal phonemes /l̥/ and /n̥/. The phonemes /č/ and /ž/ are marked with the same grapheme. Two graphemes are used to mark the phonemes /k/ and /o/, each with specific distributional rules for their use. The consonant cluster /št/ is denoted by a single letter. The accompanying letter a regularly appears with the vocal /ɤ/, and the phoneme /j/ is denoted by the grapheme for *jat*. All the mentioned peculiarities are compared with the practices of some Franciscan writers from the 17th and 18th centuries. The study examines not only writers who published in Croatian Cyrillic but also those whose works were published in Latin, as the influence of Latin graphic rules on marking some phonemes in Croatian Cyrillic is evident.

Key words: Fojnica Chronicle, Croatian Cyrillic, graphemic-phonemic relations, Franciscan writing activity